

METODOLOGIJOS KLAUSIMAI

E. MEŠKAUSKAS

VISUOMENĖS RAIDA KAIP MOKSLINIO TYRIMO OBJEKTAS

Materialistinė istorijos samprata yra viena pagrindinių teorinių prielaidų, darančių vystymosi požiūrį universaliu šiuolaikinės mokslinės metodologijos principu. Ji leidžia pritaikyti šį požiūrį ir istorinei visuomenės raidai, išvelgiant padrikų istorinių įvykių margumyne materialųjį, objektyviam moksliniam tyrimui prieinamą vystymosi proceso turinį.

Kuriant materialistinę istorijos koncepciją, K. Marksui ir F. Engelsui reikėjo iš naujo, t. y. visuomenės raidos specifikos aspektu, spręsti determinizmo ir teleologijos alternatyvą. Gamtotyros aspektu ją išsprendė determinizmo naudai dar senovės materializmas. Mokslinis gamtos tyrimas prasidėjo, atmetant pirmyktę teleologinę pažiūrą į jos procesus kaip į tikslingus veiksmus. Visuomenės istorijai toks atmetimas tiesiogiai nepritaikomas, nes ji iš tikrųjų susideda iš tikslingų žmonių veiksmų. Tai daro problemišką pačią deterministinio istorijos aiškinimo galimybę.

Ikimarksistinio materializmo atstovai dėjo nemaža pastangų, bandydami pritaikyti determinizmo principą tikslingos žmonių veiklos aiškinimui. Tačiau istorinis jų metodologinių pozicijų ribotumas kliudė jiems net pačią problemą tinkamai iškelti. Tikslingos veiklos determinavimo galimybę jie siejo su negatyviu žmogaus valios laisvės problemos sprendimu. O ir šią problemą jie dažniausiai kėlė siauru, laisvės ir būtinumo sąvokų priešingumo aspektu, ignoruodami tikslingos žmonių veiklos specifiką, būtent tai, kad šioje veikloje pasirinkimo laisvė yra tuo didesnė, kuo daugiau ir giliau pažintas gamtos procesų būtinumo turinys. Pats istorijos proceso determinavimo problemos tapatinimas su žmogaus valios laisvės problema yra metodologiniu atžvilgiu nepateisinamas. Jėk istorijos proceso turinys yra bendras daugybės besikryžiuojančių bei vienas kitam prieštaraujančių veiksmų sąveikos rezultatas, iš principo nepaaiškinamas atskirų individų valios ypatybėmis.

Tiesa, prancūzų XVIII a. materialistai bandė deterministiškai aiškinti ir žmonių, kaip tam tikros visuomenės narių, valią bei socialinį elgesį. Determinuojančiu veiksmu jie laikė socialinę aplinką, visų pirma jos politinių bei teisinių institutų auklėjamąjį poveikį. Taip jie aiškino psicho-

loginį bei idėjinį individų prisiderinimą prie savos socialinės aplinkos net ir tais atvejais, kai toji aplinka prieštarauja jų prigimties ar proto reikalavimams. Tačiau ši metodologinė pozicija neleido paaikškinti revoliucinių idėjų kilimo visuomenėje. Į toje pozicijoje slypintį vidinį prieštaravimą atkreipė dėmesį K. Marksas savo „Tezėse apie Fojerbachą“. „Materialistinė teorija,— rašė jis,— kad žmonės yra aplinkybių ir auklėjimo produktai, vadinasi, kad pasikeitę žmonės yra kitų aplinkybių ir pakeisto auklėjimo produktai, užmiršta, kad aplinkybes keičia kaip tik žmonės ir kad auklėtojas pats turi būti išauklėtas“¹.

Žmogaus prigimties visuomeniškumo atskleidimas leido marksistinei filosofijai naujoviškai pažiūrėti į individų ir jų socialinės aplinkos santykį. Neliko pagrindo nagrinėti šią aplinką kaip individų atžvilgiu išorinį reiškinį, o individus — kaip savarankiškus tos aplinkos poveikių objektus, kurių prigimtis yra autonomiška jos atžvilgiu. Visuomenė, kaip lemiamasis žmogaus prigimties turinio veiksnys, kartu su ją sudarančiais individualiais formuojasi ir vystosi, materialiai santykiaudama su gamtine aplinka. Kaip tik šio santykio atžvilgiu visuomenės raida ir gali būti objektyviai moksliskai tiriama.

Būtina mokslinio bet kokių vystymosi procesų aiškinimo sąlyga yra tiriamojo proceso turinio ir jį sąlygojančios aplinkos priklausomybės ryšio atskleidimas. Tiriant visuomenės raidą, reikia atsižvelgti į šio ryšio specifiką. Visuomenė skiriasi nuo kitų tikrovės reiškinių tuo, kad jos ryšys su gamtine aplinka turi dvišalio santykio pobūdį. Tą dvišališkumą sąlygoja gamybinė visuomenės veikla, kurioje gamtos daiktai perdirbami ir paverčiami žmogaus gyvenimo priemonėmis. Tikslinga veikla čia tampa objektyvia visuomenės egzistavimo sąlyga, modifikuojančia šiuo atžvilgiu gamtinės aplinkos vaidmenį. Tikrasis to vaidmens turinys yra priklausomas nuo konkrečių istorinių gamybos technikos galimybių bei jų realizavimo. Vadinasi, objektyvių gamybinės veiklos pažangos rezultatų vaidmens visuomenės raidai tyrimas turi tokią pat mokslinę prasmę, kaip ir aiškinimas kintančios aplinkos poveikio kitų tikrovės reiškinių plėtotei.

Kiekvieno materialaus vystymosi proceso turinys apima besivystančio objekto vidinės struktūros pakitimus. Todėl visuomenės raidos, kaip materialaus vystymosi proceso, tyrimas reikalauja išspręsti metodologinę visuomenės materialiosios struktūros problemą. Tokią problemą iškelia pati visuomenės specifika, neleidžianti traktuoti materialiosios struktūros fizine prasme. Visuomenės struktūra tegali pasireikšti per jos individų tarpusavio santykių struktūrą, o materialumo požymis pritaikomas tik tokiems santykiams, kuriems yra būdingas nuo žmonių valios nepriklausomas turinys. Dėl to visuomenės materialiosios struktūros problema virsta materialijų visuomenės santykių problema. Šios problemos sprendimą komplikuoja ta aplinkybė, kad ir materialaus pobūdžio žmonių santykiai yra valių santykiai, pagal išorinius požymius neatskiriami nuo ki-

¹ Marksas K. ir Engelsas F. Vokiečių ideologija. V., 1974, p. 463.

tokio pobūdžio santykių. Jie užsimezga ir funkcionuoja pačių žmonių kuriamomis tikslingos veiklos formomis, kurias sudaro įvairūs visuomeniniai institutai. Materialieji santykiai yra tartum įvilkti į institutines formas, ir jų turiniui išaiškinti yra būtina mokslinė analizė. Tik tuo būdu yra išsprendžiama visuomenės materialiosios struktūros problema. K. Marksas išsprendė šią problemą, atskleidždamas nuosavybės teisės instituto normuojamuose santykiuose slypinčių materialų gamybinių santykių turinį (ligi valstybės atsiradimo tas turinys glūdėjo gentiniuose papročiuose). Paaiškėjo, kad materialioji visuomenės struktūra yra jos ekonominė struktūra, kurią sudaro funkcionuojančių gamybinių santykių visuma.

Visuomenės santykio su gamta ir jos materialiosios struktūros specifikos išaiškinimas įgalina tinkamai kelti ir spręsti fundamentalinę objektyvaus jos raidos tyrimo problemą, būtent visuomenės egzistavimo gamtoje sąlygų ir jos materialiosios struktūros ryšio problemą. Vadinas, įgalina tirti šią raidą tokiu pat metodologiniu pagrindu, kaip ir visus kitus materialius vystymosi procesus. Tik čia ši fundamentalioji problema gauna gamybinių jėgų išsivystymo lygio ir gamybinių santykių pobūdžio ryšio prasmę.

K. Marksui išaiškinus gamybinių santykių pobūdžio priklausomybę nuo gamybinių jėgų išsivystymo lygio, kiekviena konkreti visuomenė jos materialiosios struktūros atžvilgiu gali būti nagrinėjama kaip ekonominė formacija, savo objektyviu sąlygotumu analogiška įvairioms geologinėms, biologinėms bei kitokioms gamtinėms formacijoms, t. y. kaip tam tikras objektyvių sąlygų darinys. Tačiau ši analogija nepaneigia esminio skirtumo tarp savaime vykstančių gamtinių ir tikslingais veiksmais besireiškiančių visuomeninių procesų. Į šį skirtumą reikia atsižvelgti, aiškinant visuomenės raidos proceso dėsnius, kurie savo pobūdžiu tegali būti tikslingos žmonių veiklos dėsniais, išreiškiančiais tokiai veiklai specifinį objektyvų būtinumą.

Tikslinga žmonių veikla aplamai gali būti nagrinėjama objektyvaus sąlygotumo aspektu ne tikslų ar veiksmų rinkimosi plotmėje, o pasirinkamų tikslų realizavimo plotme, traktuojant ją kaip tokio realizavimo priemonę, turinčią objektyvias savo efektyvumo prielaidas. Pavyzdžiui, techninėje veikloje tokias prielaidas sudaro technologinės tos veiklos tikslų realizavimo sąlygos, kurių peržengimas tą veiklą daro neefektyvią. Panašia prasme laikytina objektyviai sąlygota ir tikslinga veikla, kuria pasireiškia visuomenės materialiosios struktūros funkcionavimas bei kitimas. Tik tos veiklos efektyvumo turinio aiškinimas yra daug sudėtingesnis, nes čia susiduriama ne su pavieniais, atskirai realizuojamais tikslais, o su padrikų tikslingų veiksmų daugybe, kuriai tiesiogiai efektyvumo kriterijus iš viso nepritaikomas. Tas kriterijus čia taikomas materialiajai visuomenės struktūrai, kaip istorinei gamybos proceso funkcionavimo formai, galinčiai įvairiai skatinti arba stabdyti šio proceso pažangą, nuo kurios savo ruožtu priklauso pačios visuomenės egzistavimas bei pažanga. Kai dėl techninio gamybos lygio pasikeitimo materia-

lioji struktūra praranda savo funkcinį efektyvumą, prasideda struktūrinė visuomenės krizė, trikdanti normalų organizacinių visuomenės institutų funkcionavimą. Darosi objektyviai būtinas tos struktūros pasikeitimas, t. y. struktūrinis prisiderinimas prie naujų visuomenės egzistavimo sąlygų. Tačiau tas objektyvus būtinumas nustatomas tik mokslinės analizės priemonėmis. Visuomenę sudarantiems individams jis nėra akivaizdus ir vien dėl to negali tapti betarpišku socialinio individo elgesio motyvu. Be to, individai tiesiogiai susiduria tik su organizaciniais visuomenės institutais, kurie materialiajai jos struktūrai teikia konkretų istorinį pavidalą, bet savo funkcijų turiniu bei apimtimi su ta struktūra nesutampa. Tai atsispindi ir ginamų ar ginčijamų visuomenės institutų formų ir jų veiklos turinio motyvuose. Tie motyvai nuo klasinės visuomenės susiformavimū ligi šiol visuomet turi įvairių, vieni kitiems prieštaraujančių ideologinio tipo motyvų pobūdį. Todėl ir materialusis struktūrinio visuomenės perversmo turinys nesutampa su konkrečiomis ideologiškai motyvuojamos tikslingos veiklos formomis, kurių organizacinis realizavimas visuomeniniuose institutuose priklauso nuo susiduriančių socialinių jėgų santykio. Objektyvus struktūrinio perversmo būtinumas sudaro tik palankią dirvą laimėti toms socialinėms jėgoms, kurių veiklos kryptis jį daugiau ar mažiau atitinka.

Materialiojo visuomenės raidos proceso turinio nesutapimas su jo konkrečiais istoriniais pavidalais kelia reikalą skirti bendrąją sociologinę jo tyrimo problematiką nuo istorijos mokslo problematikos. Visuomenės istorija čia tiriama skirtingais aspektais. Kaip bendrojo sociologinio tyrimo objektas, visuomenės raidos procesas nėra aprašinėjamas, o mokliškai rekonstruojamas. Visuomenės specifikos sąlygojamas šios rekonstrukcijos sudėtingumas leidžia paaiškinti tą faktą, kodėl ikimarksistiniu visuomeninės minties raidos laikotarpiu niekam nepavyko net pačią problemą tinkamai iškelti. Dar ir šiandien beveik visi marksistinės socialinės metodologijos kritikai tebepainioja bendrąją sociologinį ir istoriografinį visuomenės istorijos tyrimo aspektus, primesdami tai metodologijai konkrečių istorinių įvykių determinavimo tikslus.

Visuomenės istorijos tyrimo bendrųjų sociologinių ir istoriografinių problemų skyrimas nereiškia, kad jos priešingos. Mokslinė visuomenės raidos proceso rekonstrukcija be abejonės turi remtis konkrečia istorine medžiaga. Kitokiu atveju ji nebūtų mokslinė. Mokslinis visuomenės raidos proceso tyrimas yra tiesiogiai susijęs su aiškinimu ryšio tarp to proceso materialaus turinio ir konkrečiai istoriškai sąlygotų tikslingos žmonių veiklos formų bei jos ideologinių motyvų. Tai leidžia susieti bendrąją sociologinį ir istoriografinį visuomenės istorijos tyrimo aspektus, jų nesutapatinant.